

Половина О. Конфлікт у баладі й світогляд поета: Про поезію Т.Шевченка // Слово і час. – 1999. – № 6. – С. 63-66.

Доброго

Оксана Половина

КОНФЛІКТ У БАЛАДІ Й СВІТОГЛЯД ПОЕТА

За функцією фантастики О.Тумілевич поділяє сюжети балад Шевченка на кілька груп. У першій фантастичним чином торжествує справедливість, у другій - чудотворні мотиви служать лише для вираження протесту, в третій - магічним чином здійснюється злочин. Однак «відсутність чудотворних мотивів у баладі не знищує її, що говорить про другорядність, допоміжність їхньої ролі в розвитку баладного сюжету»¹. Так, у «Причинній» чудотворне пов'язане з ворожкою, яка довела дівчину до божевілля, та русалками - воно тут служить для виразу протесту, або для пошуків виходу із складного становища. В «Тополі», «Лілеї» та баладі «Коло гаю в чистім полі» ... чудо проявляється в перетворенні дівчат на дерева та квіти. В баладі «Коло гаю в чистім полі» ... – це Божа кара за вчинене сестрами. В «Утопленій» та «Русалці» чудотворне пов'язане з перетворенням людей на русалок. А баладі «У тієї Катерини ... » взагалі позбавлена фантастичних перетворень; в її структурі – спогади про козацьке побратимство часів старожитньої України як взірць взаємин.

Одним із головних мотивів балади – страх людини перед самим собою. Героїня «Причинної» така беззахисна перед світом, що божевілля – єдиний вихід для неї. Через те, мабуть, не такі страшні фольклорно-міфологічні образи русалок, утоплених нехрещених дітей; взагалі вони нагадують дружну сім'ю («Чи всі ви тут? – кличе мати. – Ходім шукати

вечерять»². Породжує той страх несправедливий світ. Так, В.Млівоєв міркує: «Страх ще не дає початку для міфології – доки страшне не опановане, воно чуже. Міфологія починається там, де страшне засвоєне, коли вивчені його параметри, його можливості завдати шкоди людині»³. Тому дівчина з «Причинної» не боїться міфологічних істот, з їхньою допомогою вона лише позбавляється страждань. М.Коцюбинська каже про це так: «В баладах Шевченка у жодної з фантастичних істот немає свого особного життя, відокремленого від людей. Вони цікавлять поета лише як тло одухотвореної природи для дій людей, лише в певних взаємовідносинах з людьми. Це взагалі характерно для української літератури, яка не знає свавільного розгулу фантазії»⁴.

Існує ще й така думка: страх у баладі породжується гріхом кохання. Так, Л.Плюш розглядає русалок як трансформацію людей в «невинно покараних» і «безгрішно-винних»: вони «відіграють не тільки роль романтично-фантастичної причини загибелі і тим самим «кари» для дівчини, а й внутрішньо зв'язані з проблемою гріха, вини й невинності козака й дівчини»⁵.

Через образи русалок автор підходить до проблеми покритки – відповідальності за несвідомо вчинений гріх, спричинений різними обставинами.

Ширше тему прокляття розглядає Г.Грабович: «Шевченко, як Гоголь і Пушкін, Словацький, Мальчевський, Чайковський, у серці описуваного ним світу бачив глибоку і всеохопну дисгармонію й конфлікт», розуміючи це як «широку опозицію, суперечність, що визначає ненормальний стан існування»⁶. Шевченкове відтворення цього «ненормального стану» суспільства, за Грабовичем виявляється на трьох парадигматичних рівнях: 1. На рівні окремого героя і його (чи її) долі; 2. На рівні сім'ї, базової одиниці суспільної організації; 3. На рівні соціального макрокосму з акцентом на динаміці й внутрішніх спрямуваннях цілого колективу.

1 Тумилевич О.Ф. Художественная структура народной баллады от смежных жанров / Автореф. дисс. . канд. филол. наук. – Саратов, 1973. – С. 161.

2 Пивоев С.И. Мифологическое сознание как способ освоения мира. – Петрозаводск, 1991. – С. 38
Коцюбинська М.х. Балада Шевченка / Матеріали до вивчення історії української літератури. 1961. – Т 2. – с 471.

4 Шевченко Т. Повне зібр. творів / У 12-ти т. К. . 1989. – Т I. – С. 141
Цибушко за цім видавництвом
Плющ Л. «Причинний» деякі проблеми філософії Шевченка / Сучасність. – 1979. № 3. – С. 21.
6 Грабович Г. Шевченко як міфотворець. – К., 1991. – С. 67.

Накресливши деякі причини конфліктів, їх побудову та вияви, з'ясуємо таке поняття, як тип конфлікту.

Конфлікт – як відсутність гармонії. Однією з причин, які призводять до конфлікту, є дисгармонія. Несумісність реального та ідеального Шевченком реалізується в категоріальних протиставленнях: матеріальне – ідеальне, спокій – рух, життя – смерть. Такі антонімічні пари, поєднуючись, утворюють третій елемент, який стає пріоритетним у розв'язанні конфлікту. Це перемога моральна, етична, торжество краси й природи. В «Причинній» Шевченко-романтик підкреслює моральну перемогу волі суб'єкта над об'єктивними умовами дійсності не лише тим, що козак і дівчина живуть у пам'яті народу, людей, які їх оточували, а й у пам'яті природи, - вони стали її часткою. В «Тополі» та «Лілеї» на цю перемогу вказує перевтілення дівчат у рослини, які несуть красу й радість людям». В баладі «Коло гаю в чистім полі ... » героїні теж стають тополями, але ... «Бог людям на науку Поставив їх в полі». В баладі «У тієї Катерини ... » побратимство, чоловіча дружба торжествують над неправдою та зрадою. Як бачимо, за допомогою нашарування однієї антонімічної пари на іншу з'являється новий пріоритет: природа торжествує над цивілізацією, а зв'язок балади Шевченка з народною обрядовою поезією¹ дає змогу спостерігати перемогу руху над спокоєм і недвижністю. Так знімається протиставлення між життям та смертю, його змінює Вічність.

Що є життя і що є смерть у Шевченка? Життя – це щоденна буденність, люди з різних соціальних прошарків, відмінні своїми моральними принципами, життєвим досвідом, а також – природа. Смерть, яка присутня в кожній з 4 аллад, - це багатозначний символ. Всі балади містять своєрідну хроніку смерті, певний Pif!Ual – Зустріч – Кохання – Смерть. Але поет не нагнітає жахів, не смакує вбивств. Про те, що хтось із персонажів позбувся життя, говориться метафорично: «Не вернулася додому – не діждала парю», «дівчина спить під дубом при дорозі».

Смерть у баладах поета – картинна, смерть-поза, смерть-символ; це більше романтичний образ, ніж життєва дія. Вона або підтверджує чиюсь право, або є знаком протесту, незадоволення несправедливістю і обставинами. Смерть – це певний вихід із ситуації, яка дисгармонійна на всіх рівнях – від концептуального до образного.

Але повернімося до проблеми конфлікту. Чи завжди він побудований на яскраво вираженому антагонізмі? Адже іноді в суперечність заходить категорія добра, але не із злом, а з безвихіддю. Дівчина з «Причинної» уособлює красу й доброту, вірність, палке кохання, козак також вірний, люблячий, щирий, чесний, та вони існують у різних часових і просторових площинах. Виходимо ще на один тип конфлікту. Умовно його можна назвати так: конфлікт між людиною і Долею, або фатум. Щодо цього півганя погляди дослідників діаметрально протилежні. Коцюбинська дотримується думки, що концепція трагічного у Шевченка не має ознак приреченості, це трагізм реального становища, а не відсутності перспектив². Ю.Івакін відзначає, що доля, немов жива істота, мандрує весь час за сиротою, така ж нещаслива, як і знедолений, і співчуває йому³, Грабович, навпаки, доходить висновку, що в даному випадку опозиція існує не просто між двома сторонами, чи реальними силами, вона криється в проклятті світу, України. Одним із таких проклять – це суперечність між жіночим та чоловічим початками; які прагнуть об'єднатися для подальшого продовження роду й не можуть досягти цього. В жіночій половині реалізація прокляття

простежується в моделі кохання, за яким наступає розлука, а потім смерть. Чоловіки знаходять свою долю не в любові й сімейному житті, а в козацькому побратимстві.

Л. Плющ вважає, що кожна дія, кожен гріх вже попередньо ніби підготовані аналогічним гріхом, навіть «гріх у думці» містить потенцію зла. Тому грішні не лише матері, які мали позашлюбних дітей («Русалка», «Лілею», «Утоплена»), не лише ті, хто намагався прийти до щастя через обман і неправду («Коло гаю, в чистім полі ... », «У тієї Катерини ... »), а й вірні закохані з «Причинної»: «Гріх самогубства козака поетично вже є аналогічним гріхом, але тільки в уяві дівчини»⁴. Цей гріх ірраціональний, тому і з'являється «невинно-покарані» та «безгрішно-винні» русалки. Вони, за Л. Плющем, пов'язані зі світом зла незалежно від Їхньої волі.

1 Див.: Колесса Ф.М. Студії надпоетичною творчістю Шевченка // Фольклористичні праці. – 1970.

2 Коцюбинська М. ХЕтуди про поетику Шевченка. – К., 1990. – С. 41.

3 Івакіну Ю.О. Образний світ / Творчий метод і поетика т.г. Шевченка. – К., 1980. – С. 97.

4 Плющ Л. Цит. праця. – Там. же.

Образ русалки, вважає Плющ, - це початок теми «покритки», що її Шевченко «розглядає з найрізніших позицій, то виправдовуючи «грішних» і «звинувачуючи долю – волю Божу, громаду людей і їх закон», то, навпаки, пов'язуючи «з гріхом реальним

- соціальною чи національною зрадою, стражданнями дитини, родичів, самої матері

самогубством та іншими гріхами»¹. Отже, гріх в основі всіх конфліктів – моральних, соціальних, етичних і т.п.

До психологічного конфлікту Тарас Шевченко підходить кожного

разу Як тонкий психолог. У «Причинній» описано навіть психічне захворювання, механізм його розвитку), коли все добре змінюють привидами поганого, обставини постають лише в чорних тонах, з'являється зневіра у власних силах, а найгірше підточує зла підозра.

Одним із перших звернув на це увагу Павло Зайцев, який писав: «У Боргера фантастика балла представлена як щось ніби балладбб, у Жуковського – як сон. У Шевченка – як візії причинної божевільної. Описав їх так, ніби був психіатром ... »² Та й козак діє у стані балладб, згадаймо його передсмертне «зареготав» - сміх людини, якій вже немає чого втрачати. Кризові моменти в житті людини часто супроводжуються сміхом. В основі позитивних і негативних емоцій лежить та сама причина: і лють, і сміх є реакцією на вияви зла. На світанку людського суспільства сміх виконував сакральні функції, розмежовуючи й поєднуючи сфери життя й смерті. За спостереженням дослідників, в архаїчних обрядах, життя не протиставлялося смерті, а усвідомлювалося як перехід до існування в іншій формі – в світі мертвих. Магія сміху, доводив в.пропп, ґрунтувалася на тому, що мертві позбавлені здатності сміятися, - це властиво тільки живим, тому сміх в антиномії балл – небуття ототожнювався з буттям'.

Русалки в народних повір'ях зваблювали парубків і лоскотом позбавляли їх життя (випробовували сміхом). На русальний тиждень (кінець травня) поминали небіжчиків⁴ Ритуальний сміх в архаїчних обрядах язичників поціновувався як ознака кохання, як умова зародження чи знищення Життя⁵. Конфлікт, який неможливо вирішити на Землі, вирішується на тім світі. І «юродивість» дівчини, і сміх козака, на нашу думку – ознаки переходу в інший вимір.

У «Тополі» Шевченко відображає конфлікт поколінь: мати, бажаючи доньці добра, прагне видати її заміж за старого й багатого, намагається допомогти, керуючись власним життєвим досвідом. Інший психологічний тип в «Утоплений» - мати не змогла знайти своє друге життя у доньці, радіти тому, як розквітає її дитя.

Двох сестер («Коло гаю, в чистім полі ...») кохання до козака не роз'єднує, а навпаки, об'єднує. Не розуміючи, чому вони обидві потрібні козакові, сестри вирішують цей конфлікт, отруїв коханого. У всіх названих творах поет співчуває знедоленим дівчатам, підтримує їхні високі почуття. Жіночі образи набагато сильніші; чоловічих своєю готовністю до самопожертви; без кохання для них не існує життя. Однак Катерина («У тієї Катерини ...») зовсім інша: вона також сповнена пристрасті, але ця жінка не сирота, має достаток, знає силу своїх чар і може владарювати іншими. Поет їй не співчуває, бо вона йде до своєї мети шляхом обману. Козак, якого визволили з полону, не приймає обман як платню за своє життя і вважає Катерину зрадницею.

Як бачимо, психологічний тип конфлікту виявляється в несумісності – чоловічій та жіночій, віковій, різних моральних критеріїв.

Соціальний конфлікт можна розглядати на двох рівнях: по-перше як вседозволеність для багатих та спробу бідних їм протистояти («Лілея»); а по-друге, як спробу бідних досягти стану багатих (через шлюб із багатим). Соціальні антагонізми в баладах виявляються по-різному. У Шевченкових баладах багатий не може бути добрим. Катерина, яка має достаток, втрачає здатність бути правдивою, великодушною: у «Тополі» в гонитві за багатством втрачає взаєморозуміння з донькою. Правда, Гр.Грабович не виділяє соціальний конфлікт: «Страждання бідняка, спричинене багатцем, може також статися в самій сільській общині. В найелементарнішому вияві – це холодна злоба взагалі з боку «чужих людей», далека від будь-яких класових опозицій. Просто опозиція «сироти» - «чужі люди»!. Думається, що існування «бідняка» і «багача» вже і є соціальним конфліктом.

1 ПлющЛ. Там же.

2 Зайцев Павло. Життя Тараса Шевченка. 1994. – С. 66.

3 Див.: Пропп в. Ритуальний смех в фольклорі. Фольклор и

действительность: Избр. ст. – М 1996 – С. 191: див. також: Мелетинский Е. М. Познание мифа. – М 1996. – С. 407.

4 Див.: Лихачев Д. С.» Панченко А.М, Поньрко Н. В. Смех в древней Руси. –К.. 1984. – С. 4.

5 Див.: Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – К .. 1992.

Розглянувши кілька типів конфліктів та різні позиції й думки дослідників, доходимо висновку, що в основі будь-якого конфлікту – етичного чи морального, психологічного чи релігійного, соціального чи конфлікту-фатуму, - дисонанс між реальним та ідеальним, але розв'язання його, вихід з нього цілковито різні. В балладі випадку порушуємо проблему світогляду: оптимістичним чи песимістичним є світобачення Шевченка? Звичайно, виходячи лише з розгляду кількох баллад, не зможемо дати вичерпної відповіді на це питання. Оптимізм виражається в моральній перемозі, в появі таких пріоритетів, як перемога духу над бездуховністю, руху над спокоєм; життя і смерть «знімаються» вічністю. Варто зазначити, що моральна перемога смертю у Шевченка це не байронівський виклик стихії, а захист та виправдання своїх героїв перед Богом.

Однак песимізм, спричинений безликим фатумом, також не можемо не баллад до уваги. Ті обставини, які не залежать від волі людини, примушують чинити певні дії незалежно від уподобань, створюють страшну атмосферу баллад. Зло, з яким людина зіштовхується щодня, викликає огиду, відразу, однак не страх. Але те невідоме, що поряд, але не піддається аналізу, непередбачуване й нездоланне, вражає і жахає. Всі ці типи конфліктів поєднуються і переплітаються. Чи не тому балади сповнені легкості, прозорості й трагедійності та фаталізму водночас.

У Шевченка спроба виходу з ситуації, пошук шляху не просто сюжет, а життєва необхідність. У хитаннях між пристрасстю та небезпекою, надією та безвихіддю, душа людини підноситься до найвищого розкриття своїх можливостей. І конфлікт є тим порогом, тією граничною ситуацією, яка

допомагає виявити справжні духовні цінності, знайти ті пріоритетні начала, завдяки яким у всі часи люди жили надією на перемогу добра. І з-під загальної фатальності («прокляття України») пробивається іскорка надії самотньої людини, яка прагне знайти свою долю на цім, а не на тім світі.

1 Грабович Там же. – С. 73.